УДК 811.512.145'367.625
https://doi.org/10.31548/philolog2021.02.038

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ДІЄПРИСЛІВНИКА *DEP* У КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Д. З. КАРАШАЄВА, асистент,
***Київський національний університет імені Тараса* Шевченка**
E-mail: karashayeva@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-1311-3691

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню семантико-синтаксичних функцій дієприслівника dep у сучасній кримськотатарській мові. Дієприслівник dep, утворений додаванням до дієслівної основи de полісемантичного дієприслівникового афікса -p, дедалі частіше втрачає свою основну семантико-синтаксичну функцію та набуває вторинних значень, зумовлених унікальним контекстом, а саме: характером лексичного значення дієслівної основи; сполучуваністю дієприслівника з наступним дієсловом на лексико-семантичному рівні; лексичним оточенням обох дієслів; семантико-синтаксичними характеристиками речення в цілому; сполучуваністю дієприслівника з відповідною граматичною формою в межах певної структури речення.*

На матеріалі художніх кримськотатарських творів та прислів'їв ми виокремили значну кількість семантико-синтаксичних функцій дієприслівника dep. Основне значення дієприслівника dep («сказавши») − називати дію, що передує основній дії або супроводжує її. Якщо дієприслівник dep стоїть після прямої мови, він може втрачати значення «сказавши» та набувати абстрактного значення, виконуючи службову функцію, тобто зв'язуючи пряму мову зі словами автора. Дієприслівник dep у постпозиції щодо займенників sen (ти) та siz (ви) набуває значення «звертатися на (ти, ви)». У позиції після дієслова в наказовому способі першої особи однини конструкція дієприслівника dep з допоміжним дієсловом turmaq, що вказує на повторюваність дії, набуває значення «ще трохи», «трохи не». Дієприслівник dep використовується також у значенні «називати» для передачі імені чи назви. У реченнях з непрямою мовою та у складносурядних реченнях із сурядним мети дієприслівник dep вживається у якості сполучників «що» та «щоб». У позиції після дієслів у теперішньому часі першої особи дієприслівник dep вказує на дію, яка, випадково чи навмисно, призвела до небажаного результату. В окремих випадках дієприслівник dep набуває значення «як» та «звинувативши у чомусь».

Ключові слова*: кримськотатарська мова, дієприслівник, функціональні особливості, багатозначність, полісемія.*

Актуальність. Дієприслівник на *-p* є багатозначною й надзвичайно поліфункціональною та активною особливою формою дієслова, яка широко використовується майже в усіх тюркських мовах (за винятком якутської та чуваської мов) [12]. Причина багатозначності полягає у тому, що дієприслівникова форма на *-p* має різні типи реалізації в мовленні:

1) є головним елементом дієприслівникової конструкції, яка часто зі стилістичною метою замінює частину споріднених присудків та виражає дію, що передує основній дії або супроводжує її;

2) поєднуючись зі службовими дієсловами утворює аналітичні форми дієслів;

3) використовується окремо у функції обставини [10].

Цікавим об'єктом для різноаспектного аналізу постає дієприслівник *dep,* який часто втрачає своє конкретне лексичне значення та виконує різноманітні синтаксичні функції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія дієприслівника в сучасних тюркських мовах та їх діалектах давно є об'єктом досліджень учених. Зокрема ця проблема розглядається у працях Г. Ґюльсевіна, Ю. Джанмавова, А. Меметова, А. Мешадієвої, І. Павлова, Б. Хюнерлі, Е. Чагал, А. Юлдашева та інших. Окрему увагу дієприслівнику *dep* у кумицькій мові приділяє Ю. Джанмавов. Специфічні функції дієприслівника *diye*, що є турецьким еквівалентом кримськотатарського *dep,* також описані у дослідженнях А. Н. Кононова [9]. У дослідженнях Е. Акмолаєва [1], А. Іслямова [8], А. Н. Алієвої [3] дієприслівник *dep* у кримськотатарській мові розглядається як допоміжне слово, що зв'язує пряму мову зі словами автора, проте інші семантико-синтаксичні ролі цього дієприслівника не були предметом спеціальних наукових досліджень.

Мета статті — на матеріалі кримськотатарських художніх текстів дослідити типову й нетипову семантико-синтаксичні функції дієприслівника *dep;* розглянути, як контекст впливає на формування нових лексичних значень дієприслівника; проаналізувати функціонування дієприслівника *dep* у

© Д. З. Карашаєва

реченнях з різною семантикою, таким чином виявити умови реалізації окремих значень дієприслівника *dep* у сучасній кримськотатарській мові.

Матеріали і результати дослідження. *Слово dep у кримськотатарській мові є дієприслівниковою формою дієслова demek, що перекладається як «говорити, казати, стверджувати», й утворюється за допомогою додавання до дієслівної основи de дієприслівникового афікса -p. Основне значення дієприслівника dep (сказавши) — називати дію, що передує основній дії або супроводжує її: Talip böyle dep, cılmaydı* [4] / Таліп, ***сказавши*** це, посміхнувся. – Meraba, Sündüs, – *dep* selâmlaşmağa başladım. [4] / Я привітався, ***сказавши***: "Здрастуй, Сундус!".

Цікавим є те, що після прямої мови дієприслівник *dep* іноді втрачає значення «сказавши» та набуває абстрактного значення й виконує службову функцію, зв'язуючи пряму мову зі словами автора. Наприклад: — *Oy zavallılar, — dep fısıldadı o yavaştan* [11] / — Ох, бідолашні, — повільно прошепотів він; *Bir şeyler aşadıñmı, Ümer? — dep soradı ondan Üsein. /* — Чи ти поїв? — запитав у нього Усеїн [4]; *Yoqsa o da işke kirdi de, boş vaqıtlarımız bir-birine kelişmeymi? — dep tüşündim* [11] / Чи вона також почала працювати, і наш вільний час тепер не збігається? — подумав я. У наведених реченнях дієприслівник *dep* втрачає основне значення «сказавши», тому що це значення виражене іншими дієсловами: у першому реченні *fısıldadı — прошепотів*, у другому — *soradı — запитав*, а в третьому — *tüşündim — подумав*.

У конструкції з допоміжним дієсловом *olmaq* (*бути*) дієприслівник *dep* утворює категорію неможливості дієслова *казати*: *Yengil edi,* ***dep olamam*** [5]/ ***Не можу сказати***, що це було легко.

Після дієслова в наказовому способі першої особи однини у конструкції з допоміжним дієсловом *turmaq*, що вказує на повторюваність дії, дієприслівник *dep* набуває значення «ще трохи», «трохи не». Наприклад: *Abibullanıñ ise, elindeki qadesi kenarğa qıyışqan, içindeki şarabı yerge aq***ayım dep tura** *edi* [5] / — А келих Абібулли похилився під таким кутом, що вино всередині *трохи не* пролилося; *Onıñ başı, aqıl çoqluğından, çille qarpızı kibi mına-mına patl***ayım dep tura** [7] / Його голова, повна розуму, ***ще трохи*** і розтріскалась би як кавун у літню спеку.

Дієприслівник *dep* у постпозиції щодо займенників *sen* (*ти*) і *siz* (*ви*) набуває значення «звертатися на»: *Oquv yıllarında* ***"sen"*** *dep qonuşqan bu yaş kişiler – Üsein yigirmi doquz yaşında, Femi otuz birde — şimdi, belki sezgendirsiñiz, bir-birlerine* ***"siz"*** *dep muracaat etmekteler* [4] / У роки навчання ці два молодих хлопця — двадцятидев'ятирічний Усеїн та тридцятиоднорічний Фємі — спілкувались, ***звертаючись*** один до одного ***на «ти»***; проте зараз, можливо, ви помітили, ***звертаються на «ви»***.

Дієприслівник *dep* також використовують у значенні «називати» для передачі імені чи назви. Наприклад, *Kirpi öz balasını: "Pamuğım", dep sever. (прислів'я)* / Їжачок милується своїм малюком, ***називаючи*** його «Мій пухнастий» (буквально «моя вата»); *Ve tek Salâhiddin bekke dostluq etken qırq batırnıñ namlarına bir hatire olmaq üzre eali arasında Çufut Qaleni "Qırq er" dep adlağanları eşitilgendir* [2] / Та на честь сорока богатирів, що товаришували з Салахаддін беком, кажуть, що в народі Чуфут Калє ***називали*** «Киркер» (буквально «сорок воїнів»).

У реченнях з непрямою мовою та у складнопідрядних реченнях дієприслівник *dep* виконує функцію сполучника «що». Наприклад: *O, Ekrembey kelip tapar* ***dep*** *qorqa edi /* Він боявся, ***що*** Екрембей прийде та знайде його; *O, indemey oturmaqta, matros daa neler aytır eken dep beklemekte* [6] / Він продовжував сидіти мовчки чекаючи, ***що*** ж іще скаже матрос.

У складносурядних реченнях із сурядним мети дієприслівник *dep*, виражаючи цільові семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частиною, виконує функцію сполучника «щоб». Наприклад: *Artta qalmasın* ***dep****, atına eki qamçı urdım /* Я двічі вдарив коня батогом, ***щоб*** не відставав [6]; *Evge qaytıp kelgen soñ, afızamdakilerni unutmayım* ***dep*** *alel-acele defterge yazıp qoydım* [4] / Повернувшись додому, я записав все, що було в моїй пам'яті, **щоб** не забути.

Дієприслівник *dep* також вживають у випадках, коли при виконанні дії з певною метою, випадково чи навмисно, досягається не той результат, до якого прагнули. Наприклад: *Qaş yaqam* ***dep*** *köz çıqarır. (прислів'я) / буквально*: Підводячи брови, око вийме (у значенні «Хотіли як краще — вийшло як завжди»); *Tabip onı, tedaviy etem* ***dep****, öldüreyazğan* / Доктор, лікуючи його, мало не вбив [6].

У деяких реченнях у позиції після іменників дієприслівник *dep* набуває значення «як». Наприклад: *Sen maña tuccar* ***dep*** *baqasıñ, mende başqa qabiliyet sezmeysiñ* [6] / Ти сприймаєш мене ***як*** купця, не помічаючи інші мої здібності; *Bularnı ğanimet* ***dep*** *bilgen qorantalar da az degil* [4] / Немало родин, що сприймають це **як** нагороду; *Qomşum maña özüni maliye hadimi* ***dep****, taqdim etti* / Мій сусід представився **як** фінансовий працівник [6].

У художніх текстах представлені приклади речень, де дієприслівник *dep* може

використовуватись у значенні «звинувативши». Наприклад, *Bir kün içinde yigirmiden ziyade işçi, inqilâpqa göñül bericiler* ***dep****, işten quvuldı /* За один день звільнили більше двадцяти працівників, ***звинувативши*** їх у підтримці революції.

Висновки. Розглянувши речення в художніх творах кримськотатарською мовою, ми виокремили значну кількість семантико-синтаксичних функцій дієприслівника *dep*. Крім основного значення «сказавши», дієприслівник *dep* має багато вторинних лексико-семантичних варіантів, що зумовлені характером лексичного значення дієслівної основи; сполучуваністю дієприслівника з наступним дієсловом на лексико-семантичному рівні; лексичним оточенням обох дієслів та семантико-синтаксичними характеристиками речення в цілому; сполучуваністю дієприслівника з певною граматичною формою в межах певної структури речення. Серед перспективних напрямів дослідження — вивчення участі дієприслівникового афікса *-р* в утворенні аналітичних форм дієслів.

Список використаних джерел

1. Акмоллаев Э. Къырымтатар тилининъ амелияты. Синтаксис. Ташкент, 1989. 160 с.
2. Акчокракли О. Ненкеджан ханум тюрбеси. URL: http://www.qirimbirligi.ru/assets/files/Osman-Aqchoqraqli-Nenkecan-hanum turbesi-kir.pdf (дата звернення 16.01.2021 р.)
3. Алиева А. Н. Прямая речь в крымскотатарском языке: структура, модели, пунктуация. Культура народов Причерноморья, 2012. № 224. С. 41-44.
4. Алядин Ш. Иблиснинъ зияфетине давет. URL: www.shamil-alyadin.com/ru/page.php?id=3&book=2&title=107 (дата звернення 16.01.2021 р.)
5. Алядин Ш. Мердивен. URL: http://shamil-alyadin.com/ru/page.php?id=3& book =24&title=196 (дата звернення 16.01.2021 р.)
6. Алядин Ш. Теселли. URL: http://www.qirimbirligi.ru/assets/files/Shamil-Aladin-Teselli-kir.pdf (дата звернення 16.01.2021 р.)
7. Болат Ю. Омюр эзгилери: Икяелер ве пьесалар. Ташкент, 1984. С. 371.
8. Ислямов А. Татар тилининъ грамматикасы. Синтаксис. Симферополь, 1940. 114 с.
9. Кононов А. Н. Грамматика турецкого языка. Москва, 1941. 312 с.
10. Меметов А. М. Крымскотатарский язык: история изучения, лексикология, фонетика, морфология: монография. Симферополь, 2013. 458 с.
11. Муэдин Р. Берчли юреклер. URL: https://ru.scribd.com/doc/307540666/Rustem-Muyedin-Berchli-Yurekler-Lat
12. Юлдашев А. А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. Москва, 1977. 211 с.

References

1. Akmollayev, E. (1989) Kyrymtatar tilinin ameliyaty. Sintaksis. [Practice of Crimean Tatar language. Syntax]. Tashkent, 160.
2. Akchokrakly, O. (1899) Nenkedzhan hanum turbesi. [The mausoleum of Nenkedzhan Hanum] URL: http://www.qirimbirligi.ru/assets/files/Osman-Aqchoqraqli-Nenkecan-hanum-turbesi-kir.pdf
3. Alieva, A. N. (2012) Pryamaya rech' v krymskotatarskom yazyke: struktura, modeli, punktuaciya. [Direct speech in the Crimean Tatar language: structure, patterns, punctuation]. Kul'tura narodov Prichernomor'ya. [Culture of the peoples of the Black Sea region]. Simpheropol, 41-44.
4. Alyadin, Sh. (1979) Iblisnin ziyafetine davet. [An Invitation to the Devil's feast] URL: http://www.shamilalyadin.com/ru/page.php?id=3&book=2&title=107
5. Alyadin Sh. Merdiven. (1940) [The Stairs] URL: http://shamil-alyadin.com/ru/page.php?id=3&book=24&title=196
6. Alyadin Sh. (1985) Teselli. [Consolation]. URL: http://www.qirimbirligi.ru/ assets/files/Shamil-Aladin-Teselli-kir.pdf
7. Bolat Y. (1984) Omyur ezgileri: Ikayeler ve p'esalar. [Motives of Life: Stories and Plays]. Tashkent, 371.
8. Islyamov, A. (1940) Tatar tilinin grammatikasy. Sintaksis. [Grammar of Crimean Tatar language. Syntax]. Simferopol', 114.
9. Kononov, A. N. (1941) Grammatika turetskogo yazyka. [Grammar of Turkish language. Syntax]. Moskow, 312.
10. Memetov, A. M. (2013) Krymskotatarskiy yazyk: istoriya izucheniya, leksikologiya, fonetika, morfologiya: monografiya. [The Crimean Tatar Language: History of Study, Lexicology, Phonetics, Morphology: Monograph]. Simpheropol', 458.
11. Muedin, R. (1937) Berchli yurekler. [Wounded Hearts]. URL: https://ru.scribd.com/doc/307540666/Rustem-Muyedin-Berchli-Yurekler-Lat
12. Yuldashev, A. A. (1977) Sootnosheniye deyeprichastnyh i lichnyh form glagola v turkskih yazykah. [Correlation of Deuteronomic and Personal Verb Forms in the Turkic Languages]. Moskow, 211.

SEMANTIC AND SYNTACTIC FUNCTIONS OF THE PARTICIPLE "DEP" IN THE CRIMEAN TATAR LANGUAGE

D. Z. Karashaieva

Abstract. *The article is devoted to the study of semantic-syntactic functions of the participle 'dep' in the modern Crimean Tatar language. A participle formed with the affix -p has various types of realization in speech:*

1) it is the main element of the deuterine constructions, which often, for stylistic purposes, replaces part of related predicates and expresses the action that precedes the main action or accompanies it;

2) combined with auxiliary verbs it forms analytic forms of verbs;

3) it is used separately as a circumstance in a sentence.

The participle "dep", formed by adding to the verbal base "de" the polysemantic participial affix -p, increasingly loses its semantic-syntactic function and acquires secondary meanings due to the unique context, namely:

1) by the nature of the lexical meaning of the verb base;

2) the combinability of the participle with the following verb on the lexical-semantic level, the lexical environment of both verbs, and the semantic-syntactic characteristics of the sentence as a whole;

3) the compatibility of the participle with a particular grammatical form within a particular sentence structure.

The main meaning of the participle "dep" – "having said" names an action that precedes or accompanies the main action. After direct speech, the participle "dep" sometimes loses the meaning "having said" and, acquiring an abstract meaning, may fulfil the function of parts of speech, linking direct speech to the author's words. In the postposition of the pronouns "sen" (singular form of pronoun you) and "siz" (plural form of pronoun you), the participle "dep" takes on the meanings "to be on a first-name" and "address someone formally". After the verb in the first person singular in the imperative, the message of the participle dep with the auxiliary verb "turmaq", which indicates the repetition of the action, takes on the meaning, "almost". Participle "dep" is used to convey a name or title; in indirect speech and compound sentences with a conjunctive object and purpose, it is used as a conjunction; also after first person present tense verbs, participle "dep" indicates an action which, accidentally or intentionally, led to an undesirable result; in some cases dep takes on the meaning "as" and "having accused of smth".

Having examined sentences based on Crimean Tatar fiction, we have identified a significant number of semantic-syntactic functions of the participle "dep". Among the promising areas of research is the study of the participation of the participle formed by the affix -p in the formation of analytic forms of the verb.

Key words: *Crimean Tatar language, participle, polysemy, semantics.*

© Д. З. Карашаєва